बुद्धिं दर्शयत

• (सं०) शिवरामशर्मा

कदाचित् केचन विद्यार्थिनः भूतपूर्व-राष्ट्रपतिना डा.राधाकृष्णन्वर्येण सह तत्त्वज्ञानचर्चार्थम् आगताः । आत्मनः विषये यदा चर्चा आरब्धा तदा केचन छात्राः अवदन् - ''महोदय ! आत्म-तत्त्वस्य अस्तित्वं कथम् अङ्गीकर्तुं शक्येत ? प्रत्यक्षं प्रमाणम् अस्ति किं तद्विषये ?''

तदा राधाकृष्णवर्यः मन्दहास-पूर्वकम् अवदत् - ''अयि विद्यार्थिनः ! आत्मा तु अनुभवगम्यः । सनातन-सत्यरूपः सः । भवन्तः तस्य सत्तां न अङ्गीकुर्युः चेदपि तस्य अस्तित्वस्य तु न कापि हानिः । सः त्रिकालस्थायी शाश्वतः च । स्थिरबुद्धिः, महाप्राज्ञः एव तत् तत्त्वम् अवगन्तुम् अर्हेत्, न सर्वे ।...''

''तस्य सत्तायां प्रत्यक्षप्रमाणं नास्ति इत्यतः वैज्ञानिकदृष्ट्या तस्य अस्तित्वस्य अङ्गीकारः क्लेशाय एव ननु ?'' – कश्चन छात्रः अपृच्छत् ।

''किं सर्वाणि अपि तत्त्वानि प्रत्यक्ष-प्रमाणवन्ति एव भवन्ति ?'' इति पृष्ट्वा डा.राधाकृष्णवर्यः अवदत् - ''भवत्सु यः महाबुद्धिमान् स्यात् तम् अग्रे प्रेषयन्तु भवन्तः . . .।''

विद्यार्थिनः कञ्चित् अग्रे स्थापितवन्तः । राधाकृष्ण-वर्यः तमेव पश्यन् अवदत् - ''अयमस्ति महाबुद्धि-मान् ? अयं तु मया न दृष्टपूर्वः । अतः अस्य बुद्धि-मत्तायाः परिचयः अपि नास्ति मम । किम् अस्य बुद्धिं भवन्तः प्रत्यक्षं दर्शयितुं शक्नुयुः ?''

''तत् कथं शक्येत ? बुद्धिः तु प्रत्यक्षविषयः न । '' - छात्राः अवदन् ।

''एवं तर्हि बुद्धेः सत्ता कथं ज्ञायेत ?''

''बुद्धेः परिणामरूपेण काञ्चित् शक्तिं पश्यामः वयम् । तस्मात् एव बुद्धेः अस्तित्वम् ऊह्यते । तत्तस्य सामर्थ्यं दृष्ट्वा एव बुद्धिमत्ता अभिज्ञायेत, न तु प्रत्यक्ष-दर्शनात् ...''

''सुहृदः ! आत्मा अपि एतादृशः एव । परिणामं दृष्ट्वा अस्माभिः आत्मा अनुमातव्यः । अस्माकं द्वारा याः क्रियाः प्रवर्तन्ते तासां कारणरूपेण या शक्तिः स्यात् तामेव वयम् 'आत्म'शब्देन निर्दिशामः । तदभावे शरीरं क्रियाः कर्तुं नार्हेत् इत्यतः तस्य अस्तित्वम् अवगम्यते । अत्र प्रत्यक्षप्रमाणं दातुं न शक्यम् । 'यस्य प्रत्यक्षप्रमाणं न स्यात् तत् नास्ति' इति न चिन्तनीयम् । प्रत्यक्षप्रमाणरहिताः अंशाः बहवः सन्ति लोके'' इति विवृतवान् डा.राधाकृष्णवर्यः ।